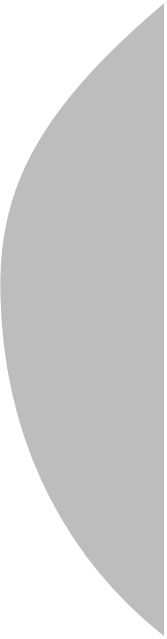

Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban
Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére

TEXTOLÓGIA ÉS INTERPRETÁCIÓ

a régi magyar
irodalomban

Szerkesztette

Kiss Farkas Gábor

Pesti Brigitta

Hajdu Ildikó

közreműködésével

*Tanulmányok
Orlovszky Géza
emlékére*

ELTE BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet
Régi Magyar Irodalom Tanszék
Budapest

A kötet megjelenését
az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának Tudományos Pályázata
és az ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Kutatócsoport (hece.elte.hu)
támogatta.

Köszönjük Török H. Luca szerkesztésben nyújtott segítségét.

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

ISBN 978-963-489-404-9

Fotó: Bodnár Kriszta

Tartalom

MEGEMLÉKEZÉSEK

MONOK ISTVÁN: <i>Orlovszky Gézára emlékezve</i>	11
HORVÁTH IVÁN: <i>Ő</i>	13
KISS FARKAS GÁBOR: <i>Emlékezés Orlovszky Gézára (1960–2017)</i>	15

TANULMÁNYOK

S. SÁRDI MARGIT: <i>Az ephesusi özvegy: Egy kispikái szüzsé forma- és funkcióváltása</i>	21
KOVÁCS ANNAMÁRIA: <i>A Königsbergi Töredék és Szalagjai kapcsolata az őrzőkódexszel</i>	47
BIBOR MÁTÉ JÁNOS: <i>A zirci Ciszterci Műemlékkönyvtár ősnymtatványgyűjteményének története</i>	54
EKLER PÉTER: <i>Adatok, megjegyzések Augustinus Moravus Olomucensis és Joachim Vadianus kapcsolatához</i>	64
SZILÁGYI EMŐKE RITA: <i>Borkultúra a 16. század eleji Magyar Királyságban</i>	74
SEBESTYÉN ÁDÁM: <i>„Pusztaságnak iszonyúsága”: Az Antikrisztus Telegdi Miklós prédikációiban</i>	82
LACZHÁZI GYULA: <i>Érzelmi hatás és szubjektivitás a kora újkori költészetben</i>	94

TARTALOM

KÖSZEGHY FERENC: <i>Cser s babérkoszorú:</i> <i>Balassi Bálint szerelmi költészetének 19. századi recepciótörténete</i>	113
VARGA LILLA: <i>Johannes Secundus hatása Balassi ciklusszerkesztésére</i>	133
LOVAS BORBÁLA: <i>Panicus terror:</i> <i>A mezőkeresztési csata korabeli forrásokban</i>	143
FÖRKÖLI GÁBOR: <i>A várnai csata mint az emlékezet helye:</i> <i>Vallás és háború Magyaritól Zrínyiig</i>	158
SZÜCS KATA ÁGNES: <i>Lipsius mint hagiográfus?</i> <i>Árpád-házi Szent Erzsébet életrajza Justus Lipsius életművében</i>	176
BENE SÁNDOR: <i>Relatív bizonyosságaink:</i> <i>Orlovsky Géza Zrínyi-kiadásának tudománytörténeti pozíciója</i>	193
NAGY LEVENTE: <i>Zrínyi, Montecuccoli és a tevenyakú tatár</i>	213
BENE ILDIKÓ MÁRIA: <i>„Egy szeretettel lángozó igaz szív...”:</i> <i>Zichy Péter és az arisztokratikus szerelmi költészet a 17. század végén</i>	227
PESTI BRIGITTA: <i>Kelet és nyugat között: A török ellenség képe</i> <i>a 18. század második felében a bécsi udvarban és magyar környezetében</i>	240
BORIÁN ELRÉD: <i>Faludi Ferenc: A' Pipáru.</i> <i>Textológia és a Faludi-kötet kompozíciója</i>	260
<i>A szerzők</i>	269

FÖRKÖLI GÁBOR

A várnai csata mint az emlékezet helye

VALLÁS ÉS HÁBORÚ MAGYARITÓL ZRÍNYIIG

Bevezetés: A várnai csata humanista forrásai

Zrínyi a Mátyás-elmékedésekben megrója a királyt, amiért kereszties hadjáratot vezetett saját apósa, a kelyhes Podjebrád György ellen. Zrínyi szerint ugyanis a vallási különbségek nem jelentenek legitim *casus bellit*, és ez nemcsak az eltérő keresztény felekezetekre igaz, hanem még a keresztények és a muszlimok közötti viszonyra is: „Vannak más okok és méltók, kik kényszerítenek a török ellen religión kívülis fegyvert fognunk”.¹ Zrínyi állításának alátámasztására történelmi példát is idéz: I. Ulászló Giuliano Cesarini bíboros és pápai legátus biztatására megszegte a Murád szultánnal kötött szegedi békét és háborút indított a török ellen, azonban a király Várnánál 1444. november 10-én súlyos vereséget szenvedett és elesett:

„Nem vala László királynak oka Murat császár ellen fegyvert fogni, mikor meg esküt vala néki szent evangéliumra a' békesség meg tartására. De Eugenius pápa Julianus cardinál által el hitete, hogy bízvást lélek sérelem nélkül meg bonthattya, kire őis dispensála. De másképpen értette az Isten, mert nem akara, hogy jó vége légyen annak a' kötés bontásának, a' kiben az ő szent neve heában vétetet és emberek dispensatiója alá vetetet.”²

A várnai csata Zrínyi korára már a történelmi emlékezet olyan helye lett, amelyet az elődök több probléma szempontjából is megvitattak. A várnai csatát legelőször talán Vitéz János értelmezte a békeszegésért adott büntetésként, szoros összefüggésben azzal az Aeneas Sylvius Piccolominihez is köthető gondolattal, amely szerint a török Isten büntetése az erkölcsi hanyatlásért.³ Klaniczay Tibor Zrínyi kérdéses szöveghelyét már

¹ ZRÍNYI Miklós, „Mátyás király életéről való elmékedések”, in ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkái*, s.a.r. KULCSÁR Péter, Zrínyi Miklós összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 168–201, 178.

² ZRÍNYI, „Mátyás király...”, 178.

³ KISS Farkas Gábor, „Politikai retorika a törökellenes irodalomban”, in *A magyar irodalom története*, 3 köt., főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. (I:) JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, (II–III:) SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 1: 204–216 (Budapest: Gondolat, 2007), 205.

elhelyezte a Magyarai István, Alvinczi Péter és a Pázmány között zajló hitviták kontextusában, ahol a fő kérdés az volt, hogy vajon esküszegés történt-e, felelős-e ebben a katolikus klérus, elsősorban a pápa, és hogy a király halála értelmezhető-e isteni büntetésként.⁴ Szintén Klaniczay volt az, aki az igazságos háborúról szóló természetjogi gondolkodás kontextusába is beemelte a várnai csata értelmezését, és felfedezte a *Vitéz hadnagy* diskurzusainak forrásaként ismert Jean de Silhonnak, Richelieu pamfletírójának műveiben a párhuzamos helyeket.⁵ Végül pedig meg kell említeni, hogy Ulászlónak fiktív, a katolikus klérust bíráló sírverse is volt (*Romulidae Cannas...*), amelynek szerzőjét Szentmártoni Szabó Géza azonosította a lausitzi Christophorus Manlius személyében.⁶ Szentmártoni Szabó katalógusszerűen listázta is a szöveg számos előfordulását hazai és külföldi nyomtatványokban, köztük a vallás és a háború, valamint a szövetségkötés közötti viszonyt tárgyaló elméleti értekezésekben.⁷ Tanulmányomban a várnai csata értelmezéstörténetének néhány állomását vázolom, néhány ponton kiegészítve a már ismert információkat.

Zrínyi közvetlen forrása a várnai csatáról természetesen Bonfini volt. Az ő nyomán kanonizálódott a szinte már drámai történet. Szegednél a törökök és a keresztények békét kötnek, amelyet esküvel is szentesítenek: a keresztények az evangéliumra, a törökök a Koránra esküsznek fel. Ezután azonban Giuliano bíboros rábírja a királyt a béke megszegésére. Két fő érve van: az egyik, hogy a királyt sokkal korábbi eskü kötelezi a török elleni hadjáratra, nevezetesen a pápával, a velenceiekkel és a bizánci császárral kötött szövetség. A másik érve szinte már Machiavellihez méltó: a jó ügy érdekében meg lehet szegni az adott szót, márpedig a kereszténység ügye előrébb való, mint a pogányok tett eskü. A csatában végül az esküszegő királyt és az esküszegésre felbujtó legátust is utoléri az isteni büntetés, miután Murád már-már eposzi nagyjelenetben fohászkodik magához az esküszegéssel megbántott Krisztushoz:

- 4 KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 572–579.
- 5 KLANICZAY Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 153–211 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 171–173.
- 6 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „»Romulidae Cannas«, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője”, in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő és TEGYEY Imre, 183–194 (Debrecen–Budapest: Debreceni Egyetem, 2012).
- 7 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből* doktori disszertáció, témavezető: HORVÁTH Iván (Budapest: ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011), 139–157 (a disszertáció könyvként kiadott változatában sajnos nem szerepel ez a fejezet: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*, Értekezések – etüdök 2 [Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2010]). A *Romulidae Cannas...* előfordulásait a régi nyomtatványokban az RMK pótkötetei is jelzik, azonban szerzőként Révay Pétert tüntetik fel, mivel a vers Révay *De Monarchia* című művében is föltűnik, és sokáig őt tartották egyik lehetséges szerzőjének (RMK III 7615, 7616, 7619, 7710, 7791, 7798, 7801, 7815; Révay szerepéről lásd MEDGYESI Zsófia, „A Janus Pannoniusnak tulajdonított »Romulidae Cannas...«”, *Irodalomtörténet* 77 (1986): 944–952.

„[...] kikapta kebléből a szentesített egyezséglevelet, szemét az égre emelte, és jajongva kiáltott: Jézus Krisztus, íme a szövetség, melyet a te kereszténye-id velem kötöttek; a te lelkedre esküdtek, és a te nevedben adott hitet szegték meg, a saját istenüket tagadták meg hitetlenül. Krisztus, ha isten vagy, mint mondják és mesélik nekünk, kérlek, torold meg most a téged és engem ért gyalázatot, és az esküszegés megtorlásával ismertesd meg szent nevedet azokkal, akik azt eddig nem ismerték.”⁸

Bonfini fő forrásként Callimachus Experienst és a magyarok szóbeli elmondását emeli ki, majd török beszámolókat is ismertet a csata kapcsán. Thuróczi krónikájában viszont még nincs benne Murád szultán csata előtti imája, sőt az a részlet sem, amely szerint a keresztények az evangéliumra, a törökök pedig a Koránra esküdtek fel. A békekötésről csak ennyit ír Thuróczi:

„Ezt a megállapodást esküvel is megerősítették. János vajda úr esküdött meg a királyért, önnönmagáért s az egész magyar nemzet részéről, a mondott török vajdák pedig császáruk nevében. A hadnépbeli urak a tíz esztendei békekesség s az egyéb megállapodott dolgok biztosítására mind esküt tettek.”

A vereséget mindenesetre ő is isteni büntetésként értelmezi:

„Vajha sose esküdtek volna! Az említett Julianus bíboros rábeszélésére ugyanis utóbb a király és a vajda úr [Hunyadi János] megszegték ezt a békét. Midőn hajdan Pompejus, ki minden ember közt a legnagyobb diadalokat aratta, lovait a jeruzsálemi templom oszlopcsarnokába állította be, elveszítette győzelmes dicsőségét: úgy Ulászló király és a vajda úr előbbeni hadiszerencséje is megfordult ezután.”⁹

Az evangéliuma és a Koránra tett kettős eskü Callimachus Experiensnél is megvan,¹⁰ viszont Murád drámai fohásza valószínűleg Bonfini leleménye. Nem túl életszerű, hogy a csata hevében lett volna Bonfini adatközlőivel összeköttetésben álló szemtanú, aki ezt hallja, ráadásul az efféle szónoklatok nem a történelmi hitelesség kedvéért szoktak bekerülni a régi történetírók munkáiba, hanem retorikai tudásuk bizonyítása végett. A humanista történetírásban, mint Kulcsár Péter is megjegyzi, egyszerűen szabad volt

⁸ Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, (Budapest: Osiris–Balassi Kiadó, 2019), III, 6, 250.

⁹ THURÓCZI János, *Magyar krónika*, ford. GERÉB László, XLI, (Budapest: Magyar Helikon, 1957).

¹⁰ Philippus CALLIMACHUS, *Historia de rege Vladislao* ed. Irmína LICHONSKA, comment. Thaddeus KOWALEWSKI, trad. Anna KOMORNICKA, Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi (Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961) 172.

a tények közötti hiátust, ha nem is *vera* (igaz), hanem *verisimilis* (valószínű) narrációval kitölteni, és ennek tipikus megjelenési formája a hadvezérek, államférfiak szájába adott szónoklat volt.¹¹

Bonfininek az esküszegéssel és az isteni büntetéssel kapcsolatos humanista, antikizáló szókinccse figyelemre méltó. Fátumról, fortunáról, baljós előjelekről, az adott szó és a békeszerződések betartása felett örökdő istenségekről („numina, quecunq̄ue pacis ac fidei iura tuentur”¹²) beszél, és a hadjáratról adott leírása szinte olyan, mint egy görög sorstragédia, ahol nem feltétlenül a főhős morális minősége miatt jön el a büntetés, hanem a két, egymással kibékíthetetlen eskü löki őt az elkerülhetetlen végzet elé. Bonfininek nem volt célja, hogy szentségtörőnek és esküszegőnek állítsa be a királyt: akárcsak Callimachus Experiens, ő is leírja, hogyan szankcionálja az uralkodó a bolgár templomok fosztogatását, és azt is külön hangsúlyozza, hogy a hadjárat során a fogságukba esett törökökkel szemben a király emberei megtartották ígéretüket, amely szerint bántódás nélkül elvonulhattak, vagy átállhattak a király zsoldjába.¹³ Végül pedig a király halála Bonfini megfogalmazásában „tiszta áldozat”, amely az esküszegésért megsértett Isten kiengesztelődéséhez szükséges.¹⁴ Bonfininél még Giuliano bíboros sem annyira ellenszenves alak, mint Callimachusnál, és a béke felbontása melletti érvei a maguk módján meggyőzőek, nem véletlenül veszi át őket még Pázmány Péter is.

Esküszegés és szentségtörés: politikai morál és felekezetiiség

A keresztény moralizálás és szentségtörés dimenziója a reformáció és az ellenreformáció hitvitái során felekezeti kontextusban került a történetbe. Magyar István *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című 1602-es híres könyve a várnai csatát azért hozza fel, mert az esküszegést a katolikusoknak tulajdonított káromlások egyik fajtájának tartja. Hangsúlyozza, hogy a várnai vereség akkor történt, „mikor meg Lu-

¹¹ KULCSÁR Péter, „Ars historica”, in KULCSÁR Péter, *Humanista történetírás Magyarországon*, 49–59 (Budapest: Lucidus, 2008), 54–56.

¹² BONFINI, *A magyar történelem...*, III, 6, 169–170. A végzettel kapcsolatos antikizáló, humanista szókinccsre példa a király szövetségességének, Drakulának a rossz előérzete: „Drakula félelmét egy bolgár jósnő is növelte, akit Szumla faluban megkérdezett a háború kimeneteléről, mire az azt felelte, hogy Ulászló király szerencsétlenül fog harcolni Várnánál, de aztán a megvert sereg maradványai sikeresen küzdenek a törökkel. Fiát, mielőtt elbocsátotta volna, nyomatékosan figyelmeztette, hogy ha a csata vereségre fordul, ne rugódozzék a balszerencse [*fortune iniquitate*] ellen, hanem őrizze meg magát jobb időkre.” (III, 6, 193–194.) A várnai csata kezdetéről pedig így ír Bonfini: „A király, mintha a végzet hajszolta és taszigálta volna [*instante ac adurgente fato*], erre elkiáltotta magát, hogy azonnal meg kell küzdeni az ellenséggel vitézül, és mert a kémek jelentették, hogy a törökök már magukra öltötték a fegyvert [...]” (III, 6, 226).

¹³ CALLIMACHUS, *Historia...*, 192; BONFINI, *A magyar történelem...*, 200–202, (III:6).

¹⁴ BONFINI, *A magyar történelem...*, 300, (III:6).

ther Marton ez vilagon sem vala”, ami szerinte azt bizonyítja, hogy nem Luther hozta a törököt a magyarokra Isten büntetéseként. Murád fohását meglehetősen pontosan idézi Bonfini alapján, és a margón Callimachus Experiensre is hivatkozik.¹⁵ Pázmány a Magyarira adott *Feleletben* még nem tér ki a hitszegés vádjára, csupán az iménti felvetésre reagál. Álláspontja szerint a reformáció előtt a pogányok nem arattak tartós győzelmet a keresztények felett, csupán a skizmatikus görögkeletieket tudták meghódítani:

„Az mi orzagunc regutátul fogua hadakozik Töröc ellen, Es jollehet niha igen megh verettek a’ Magiaroc, vgi mint 1444. eztendőben Varnanal, holot Vladislaus kirali el veze: Az vtan 1448. eztendőben az Righo mezeien: De mind az altal, vgi el teritette Isten az ellensegnec ereiet es ezet, hagi az orsagba bele nem kaphatna [...].”¹⁶

Pázmány a hitszegés kérdését az *Öt szép levél* második levelében fejti ki részletesen. Ennek történelemszemlélete nagyon hasonló ahhoz, amelyet az előbbi megjegyzésben olvashattunk: ezek szerint nem lehetünk biztosak abban, hogy a pogányokkal szemben minden vereség isteni büntetés lenne:

„Hogy pedig ennek az hadnak veszedelmes vége lőn és ő maga-is oda vésze Vladislaus király, abból nem következik, hogy az törökkel-való frígynek felbontásába hiti-szegő vólt az király. Mert gyakran az igaz és Isten-szerént-való hadakba-is az ártatlanok nagy károkat vallottak, mint ám az Bírák könyvébe olvassuk, hogy a sidók az Isten parancsolattából menének Benjámira, de mégis az első harczon huszon két ezeren veszének, az másikon pedig tizen nyólcz ezeren. És noha az Istennek titkos ítéleti vannak, mellyeket az emberi elme meg nem vizsgálhat, de ha szabad vélekedni, azt alíthattyuk, hogy azért rontá-meg akkor Vladislaust az Úr Isten, hogy hiti-ellen és minden igazság-ellen az ő keresztýén társait sárba hatta vala és az ő-véllek-való kötést felbontta vala, megbékélvén az törökkel.”¹⁷

¹⁵ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól (1602)*, kiad. FERENCZI Zoltán, Régi magyar könyvtár 27 (Budapest: Franklin Társulat, 1911), 95. (A margójegyzet Philippus Callimachust a keresztneven nevezi meg: „Chron: Phil: lib: 5”.)

¹⁶ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603)*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Pázmány Péter Művei 1 (Budapest: Universitas Kiadó, 2000), 246.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, 7 köt., kiad. (I:) RAPAICS Rajmond, KISFALUDY Árpád Béla, (II:) BREZNAY Béla, KISFALUDY Árpád Béla, RAPAICS Rajmond, (III:) KISS Ignác, (IV:) KISS Ignác, RAPAICS Rajmond, (V:) RAPAICS Rajmond, SZÉKELY István, KISS János, DEMKÓ György, (VI–VII:) KANYORSZKY György (Budapest: Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomdája, 1894–1905), 2:551.

Magával a protestáns váddal szemben, amely szerint a katolikus klérus, élén a pápával hitszegésre bátorítja a békekötőket, Pázmány Giuliano bíboros érveit teszi magáévá: a Palaiologosz Jánossal és a velenceiekkel a pápa vezetésével kötött szerződés felülírja a törökkel később kötött egyezséget, mert azt nemcsak a pogánnyal kötötték, de még későbbi is. Ráadásul a szerb despota hamis ígéretekkal vette rá Hunyadi Jánost, hogy a békekötés pártjára álljon.¹⁸ Az *Öt szép levél* címzettje Alvinczi Péter volt, akinél a várnai csata katolikus értelmezése is célba találhatott. A valószínűleg által fogalmazott Bethlen Gábor-párti kiáltvány, az 1619-ben és 1620-ban is kiadott *Querela Hungariae* az uralkodónak rossz tanácsokat adó katolikus klérust és különösen Pázmány Pétert vádolja a békesség felbomlásáért és a kezdődő háborúért, és szintén idézi a várnai csata példáját. Achab izraeli királlyal állítja párhuzamba Ulászlót: Achab azért indított háborút, mert a Sátán az akkori prófétákat (a szöveg szerint „Cleri illius temporis”) felhasználva a békesség megbontására ösztönözte; Achab aztán el is esett a csatában.¹⁹

Nem szokás emlegetni ebben az összefüggésben, de katolikus oldalról az esküszegés témájának megvitatását Pázmánytól később a híres konvertita, Veresmarti Mihály vette át. A helvét irányzatú prédikátorból lett katolikus kanonok és apát először Tordai János ferences szerzetestől hallott katolikus misét, aki éppen Veresmarti katolizálása napján, 1610. Nagyboldogasszony napján szökött meg és lett kálvinista, immár harmadjára váltva vallást, mindezt – Pázmány aznapi prédikációja szerint – részegen.²⁰ Talán ez a történet is ösztönözte Veresmartit, hogy foglalkozzon a szökött szerzetesek kérdésével. Jankovics József kiemelkedőnek tartja Veresmarti esetében az *Öt szép levél* hatását és úgy látja, hogy a levélformában zajló hitvita alkotja Veresmarti *Megtérése históriájának* gerincét is.²¹ Azonban tematikus hasonlóság is megfigyelhető Veresmarti életműve és az *Öt szép levél* között, és ez nem más, mint az esküszegés és a papi nőtlenység témája. A kettő Pázmánynál úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy miután a jezsuita szerző megvédte Ulászlót és a pápai legátust az esküszegés vádjával szemben, ellentámadásba lendül és kifejti, hogy éppen a protestánsok biztatnak hitszegésre, élükön Lutherrel, aki Istennek tett szerzetesi esküjét szegte meg akkor, amikor megőszült. Veresmarti fordítói munkássága éppen ehhez a problémafelvetéshez kapcsolódik. Emlékirata szerint már protestánsként is vitatkozott az adott szó szentségéről református prédikátortársaival. Állandó vitapartnerét, Suri Mihályt például túlzott engedékenységgel vádolta, amiért hajlandó volt felmenteni esküje alól egy jobbágyot, aki megfogadta, hogy többé nem

¹⁸ PÁZMÁNY, *Összes munkái*, 2:550–551.

¹⁹ ALVINCZI Péter [?], *Querela Hungariae* (s.l.: s. nom. typ., 1620), A1^v–2^r. (RMK III. 1314–1316)

²⁰ JANKOVICS József, „Vörösmarti Mihály és Megtérése históriája”, in JANKOVICS József, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 3, 91–102 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 91.

²¹ JANKOVICS József, „Vörösmarti Mihály...”, 101–102.

iszik bort.²² A szerzetesi eskü és a papi nőtlenség megszegése előkerül a Leonhard Lessius *Tanacskozas, mellyiket kellyen az különböző vallások között választani* című mű fordításában is, amelyet Veresmarti először 1611-ben adott ki.²³ Dolgozatom témájához azonban sokkal közelebb áll Veresmartinak az az 1641-es könyve, amelyben Martinus Becanusnak (Martin van der Beeck), az uralkodó jezsuita gyóntatójának két művé tartalmazza magyar fordításban, címük: *Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról*, ill. *Az Istennek adott hitnek megtartásáról*. A második a szerzetesi fogalomról szól, míg az első a heidelbergi kálvinista irénizmus nagy képviselőjével, David Pareusszal vitatkozva négy olyan tételt bizonyít, amelyeknek már a középkori skolasztikában is kiterjedt irodalma volt: 1. az igaz dolgokban tett ígéreteket még az eretnekeknek is meg kell tartani, ezt tanítják a katolikusok is, vagyis Pareus állításával szemben nem bíztatnak esküszegésre a másvallásúakkal szemben; viszont a gonosz, törvénytelen dolgokra tett ígéreteket nem kell és nem szabad megtartani; 2. az eretnekek hit- és vallásszabadsága nem törvényes és ártalmas egy országnak; 3. a katolikus fejedelem nem engedélyezheti a vallásszabadságot, legfeljebb eltűrheti a közjó érdekében mint kisebbik rosszat; 4. az erőszakkal kivett ígéretet nem kell megtartani.²⁴ Veresmarti művei igen elterjedtek lehettek, nagy példányszámban maradtak fenn, és Zrínyi protestáns bizalmi emberének, Wittnyédy Istvánnak a könyvtárában is egészen biztosan megvolt több műve is, köztük a Lessius-féle *Tanácskozás*, valamint egy Veresmarti ellen írott protestáns könyv, a *Papistak meltatlan üldözése* (RMNy 2044); Wittnyédy saját könyvtárában emellett Magyar *Romlás*-könyvből, Pázmány *Kalauzán*ának valamely kiadásából – amelybe a szerző *az Őt szép levelet is beledolgozta* – szintén tájékozódhatott az esküszegéssel kapcsolatos vitáról.²⁵ Zrínyi

²² VÖRÖSMARTI Mihály, *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, s.a.r. JANKOVICS József, NYERGES Judit (Budapest: Argumentum, 1992), 45–46.

²³ Leonhard LESSIUS, *Tanacskozas, mellyiket kellyen az különböző vallások között választani*, ford. VERESMARTI Mihály (Pozsony: typ. Archiepiscopalis, 1611), 149–151 (arról, hogy Luther megszegte kettős – szerzetesi és papi esküjét, amikor elvett egy apácát), illetve 152: „Mert nagyobb ocsmányság, az Christusnak adot Hit ellen paráznának lenni; hogy sem mint feleségének, vagy férjének adot Hit ellen paráználnodny.” (RMNy 1025)

²⁴ A két mű egy kötetben jelent meg: Martinus BECANUS, *Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról: Es, az Istennek adott hitnek megtartásáról*, ford. VERESMARTI Mihály (Pozsony: typ. Soc. Jesu, 1641). (RMNy 1902) A kérdés középkori előzményeiről l. például AQUINÓI Szent Tamás, *Summa theologica*, II, 2, quest. 89, art. 9: „Lehet-e felmentést kapni eskü alól?” Itt hasonló esetekről olvashatunk, amelyek az eskü alól felmentik az embert: „quandoque illud quod cadit sub iuramento promissorio est manifeste repugnans iustitiae, vel quia est peccatum, sicut cum aliquis iurat se facturum homicidium; vel quia est maioris boni impeditivum, sicut cum aliquis iurat se non intraturum religionem.” (Magyarul: „Olykor az, amire az esküvel megerősített ígéret vonatkozik, nyilvánvalóan ellentmond az igazságosságnak, vagy azért, mert bűn, mint például amikor megesküszik valaki, hogy embert fog ölni, vagy azért, mert akadálya valamely nagyobb jónak, mint amikor valaki megesküszik, hogy nem fog szerzetesként élni.”)

²⁵ Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS und Katalin G. SZENDE, Hg., *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721*, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1 (Szeged: Scriptum, 1994), 303, 307, 313, 316.

a soproni jogász könyvtárát valamennyire ismerhette, és a fenti könyvek közül neki is megvolt a *Kalauz* – az 1637-es kiadásban –, amely egyike volt viszonylag kisszámú magyar nyelvű könyveinek.²⁶

A várnai csata témájával a protestáns történetírás sem hagy fel közben, és Zrínyi-hez ez a folytatás is eljutott. Az evangélikus Révay Péter koronaőr mindkét, a Szent Koronáról írott könyvében megemlékezik az epizódról. Az 1613-as *Commentarius*ban olvassuk – a két könyv közül ez biztosan megvolt Zrínyinek²⁷ –, hogy mivel a Szent Korona Frigyes császárnál volt, I. Ulászlót csak annak másával, a Szent István ereklyéjéről levett koronával tudták megkoronázni, és a Szent Korona felségének ez a megsértése bajt hozott a királyságra: széthúzást, gyűlöletet, polgárháborút. Mindezeket a szerencsétlen várnai csata tetőzte be, amelyről Révay ezt írja:

„Mert mindaz, ami ennek [a Szent Koronának] isteni szentségére volt bízva, jogtiprást, kárt vallott, míg aztán a Muráddal kötött fegyverszünet megtörténvén, a bulgáriai Várna városkája mellett lefolyt a szerencsétlen csata, mely gyászos ütközetben a nemesség virágával együtt a távollevő Koronát engesztelő áldozatként maga Ulászló is elesett.”²⁸

Ennél is érdekesebb a poszthumusz, 1659-ben megjelent *De Monarchia* elbeszélése. Révay közli benne Ulászló főpapokat vádoló sírversét és egy meghökkentő részlettel is megtoldja a kanonikus történetet: „a keresztények Krisztust a szentostyában odaadták túszként a török szultánnak, aki miután ezek megszegték esküjüket, azt a kebléből elővette, és hozzá fohászzkodott, hogy álljon bosszút a be nem tartott békekötésért.”²⁹ Ez a momentum annál is meglepőbb, mivelhogy Callimachus Experiens és Bonfini is hangsúlyozza, hogy ugyan eredetileg a törökök azt szerették volna, ha a keresztények az Oltáriszentségre tesznek esküt, ezt ők elutasították, mert nem szerették volna a keresztény vallás legszentebb titkát a törökök előtt ilyesmire használni.³⁰ Révay elbeszélése nyilván tendenciózus, és az esküszegés szentségtörő jellegét hangsúlyozza. Tóth Gergely nemrég kimutatta, hogy Révay történelemszemlélete a korábbi értelmezésektől eltérően egyáltalán nem mentes protestáns elfogultságoktól, és utalt rá, hogy a csata említésekor is valószínűleg Révay

²⁶ HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István és ORLOVSZKY Géza, *A Bibliotheca KLANICZAY Tibor, szerk., Zriniana története és állománya, Zrínyi-könyvtár 4* (Budapest: Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1991), 493. sz.

²⁷ HAUSNER, KLANICZAY, KOVÁCS, MONOK és ORLOVSZKY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 497. sz.

²⁸ RÉVAY Péter, „Rövid emlékirata”, ford. KULCSÁR Péter, in *A korona kilenc évszázada: Történelmi források a magyar koronáról*, vál. Györfy György, 195–240 (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 211.

²⁹ RÉVAY Péter, *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem* (Francofurti: sumptibus Thomae-Matthiae Götzii, 1659; RMK III 2058 és 6387), 37: „quod Christiani, tunc Imperatori Turcarum, Christum in hostia obsidem dederunt: quem laesa fide, Turcarum Imperator e sinu suo protulisset, invocasset, ac ultorem non servati foederis invenisset.”

³⁰ CALLIMACHUS, *Historia...*, 170–172; BONFINI, *A magyar történelem...*, 125–127 (III:5).

protestáns énje szólalt meg.³¹ Révay egyébként a szentségtörő epizód forrását pontosan megnevezi: Philippe Bosquier vallon ferences prédikátor *Vegetius Christianus* című 1615-ös moralizáló, vallásos szemléletű katonai elmélkedésgyűjteményéből való. Bosquier több művében is a törökök elleni harcra buzdít, és elítéli a keresztények között dúló testvérháborút. A túszként átadott Oltáriszentség epizódját olyan, az Eukarisztiával kapcsolatos eskükötési forma között említi, amelyek közül kétes gyakorlatokat is említ, mint például az Oltáriszentség laikusok általi hazavitelét.³² Vagyis Révay stratégiája az, hogy katolikus szerző tekintélyére hivatkozik, azt sugallva, hogy a szentségtörést hangsúlyozó narratívát nem csupán a protestánsok érzik magukénak, hanem katolikus ellenfeleik is.

A *De Monarchiának* meglehetősen hamar külföldi olvasói is akadtak. Az elsők között volt Louis Du May, aki először 1659-ben kiadott *L'État de l'Empire* (A Birodalom állapota) című könyvének 1665-ös bővített változatához a magyarországi helyzetről és a török elleni harcokról szóló fejezetet is csatolt.³³ A mű a Német-római Császárság politikai berendezkedését írja le. Magyar vonatkozású hosszú, részletes fejezete valamivel később külön, angol nyelven is megjelent.³⁴ A szerző diplomata és külpolitikai szakértő volt, aki protestáns vallása miatt telepedett le német földön. Művének írása idején a württembergi herceg szolgálatában állt, és többször közvetített a fejedelem, valamint Mazarin, később pedig Turenne marsall között, de jóban volt az abszolutista francia külpolitika két kulcsfigurájával, Abel Serviennel és Le Tellier-vel is. A Birodalomról írott művével, amelyet részben a herceg gyermekeinek nevelése céljából írt, a vesztfáliai béke utáni helyzetre kívánt reagálni, mondván, hogy Elzász francia kézre kerülésével a franciáknak alaposabban is meg kell ismerkedniük a Német-római Császárság alkotmányos hagyományaival.³⁵

³¹ TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiája*”, in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes, 117–147 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 136; vö.: TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban: 16–18. század* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016), 43–56.

³² Philippe BOSQUIER, *Vegetius Christianus, seu Scipionis Renati insomniorum libri sex* (Coloniae Agrippinae: Apud Ioannem Chritium, 1615), 212; a keresztény széthúzást főleg ebben a filippikáknak nevezett beszédeggyűjteményében ítéli el: Philippe BOSQUIER, *Orator Terrae Sanctae et Hungariae, seu sacrarum philippicarum in Turcarum barbariem et importunas Christianorum discordias notae* (Coloniae Agrippinae: Apud Ioannem Chritium, 1611).

³³ Louis DU MAY, *L'Etat de l'Empire ou abregé du droit public d'Alemagne* (Párizs: Guillaume de Luynes, 1660); *L'Etat de l'Empire*, 2 köt. (Montbéliard: Hyp, 1665) (Művének első, 1659-es kiadása állítólag Párizsban jelent meg, de nem sikerült egyetlen katalógusban sem a nyomára bukkannom. Itt említik: Guido BRAUN, *La connaissance du Saint-Empire en France du baroque aux Lumières 1643-1756*, Pariser Historische Studien 91 [München, R. Oldenbourg Verlag, 2010], 441.)

³⁴ Lewis DU MAY, *A discourse historical and political of the war of Hungary* (Glasgow: Robert Sanders, 1669). Az RMK III-ban is szerepel (7710), mégpedig a tévesen Révaynak tulajdonított Ulászló-sírvers miatt.

³⁵ Élelművéről: BRAUN, *La connaissance du Saint-Empire...*, 441–447.

A mű mester és tanítvány didaktikus párbeszéde. A magyar fejezet aktualitását az 1663–1664-es hadjárat adta, amelyről a szerző illúzióktól mentesen nyilatkozik, sőt állítása szerint nem érte meg a háborút megvívni, mivel a török támadást Zrinyiújvár megépítése provokálta ki, márpedig ez az erőd nem ért annyit, hogy megvédjék.³⁶ A történelmi áttekintést a II. Rákóczi Györggyel, Kemény Jánossal és Apafi Mihály fejedelmekkel fémjelzett zavaros évtizedekkel kezdi, hogy aztán visszakanyarodjon a török-magyar háborúk kezdetéig, 1350-ig. Tárnyalagosságra törekvő nézőpontjára jellemző, hogy míg Basta rémuralmát elítéli,³⁷ és a magyar rendek olykor-olykor fellángoló elégedetlensége iránt megértő, addig Bocskairól és Bethlen Gáborról is meglehetősen negatív értékítéletet fogalmaz meg: Bocskai szerinte „rá akart cáfolni Machiavellire, aki szerint az embereknek nehezükre esik teljes egészében gonoszokká válniuk”, Bethlen pedig „ez az erdélyi, egész életében abban mesterkedett, hogy a zavarosban halásson”.³⁹ Ez az egyértelműen jelzett, de olykor kritikával vegyített Habsburg-pártiság érződik az 1664-ben lezáruló háború óvatos értékelésében is. A tanítvány a fejezet végén mesterét a vasvári béke megítéléséről kérdezi, megemlítve, hogy hallott bizonyos kritikus hangokat a békepontokkal kapcsolatban, amelyek szerint a béke indokolatlanul kedvező volt a törökök számára. A mestert nem éri váratlanul a kérdés, és védelmébe is veszi a békét, miután jelzi, hogy tanítványát minden bizonnyal rosszindulatú pamfletek és röplapok zavarták össze. G. Etényi Nórától tudjuk, hogy valóban keringtek olyan röpiratok, hetilapok, amelyek eltúlozták a töröknek a szentgotthárdi csatában elszenvedett veszteségeit és túlzott reményeket fogalmaztak meg.⁴⁰ A katolikus császári háznak kedvező – vagyis Bocskaival, Bethlennel és a vasvári békével kapcsolatos – ítéletei ellenére Du May átveszi a várnai csata protestáns értelmezését. Révay Péter művéből idézi Ulászló sírversét, de olvasnia kellett Bonfini is, mert Murád szultán fohászát is közli, amelyet csak nála található meg. Elhagyja ugyanakkor a Szentostya meggyalázásának valószínűtlen epizódját. A tanítvány által a történetből levont tanulság természetesen az, hogy a politikai ígéreteket be kell tartani.⁴¹

³⁶ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 107 (a fejezet elején előlről kezdődő lapszámozással).

³⁷ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 48.

³⁸ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 89: „Boskai voulut faire mentir Machiavel, qui dit, que les hommes ont de la peyne à devenir entierement méchans.”

³⁹ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 95: „Ce Transylvain tâcha toute sa vie, de pescher en eau trouble.”

⁴⁰ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 135; G. ETÉNYI Nóra, „Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban”, in *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke: Oszmán terjeszkedés – európai összefogás*, szerk. TÓTH Ferenc és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, 243–274 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018), 249.

⁴¹ DU MAY, *L'Estat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 18–23. Murád fohász a francia szövegben meglehetősen szorososan követi Bonfini (22): „On dit qu'Amurat, voyant que les siens avoient du pire au commencement du combat, tira de son sein le Traité qui avoit été fait entre lui & les Hongrois, & levant les yeux au ciel, dit plusieurs fois avec beaucoup d'affection: *Jesus-Christ, voicy l'accord que les Chretiens ont fait aveque moy; qu'ils ont iuré par ta Divinité, & qu'ils rompent en se mocquant de Toy: A present, ô Christ, si tu es Dieu, comme ils disent, venge ie t'en supplie une iniure faite à Toy & à moy; &*

Magyarországra Du May egy későbbi művében, a *Prudent voyageur* (Okos utazó) című útirajzában is kitér. Már az előszóban is magyar példával támasztja alá mondanivalóját. Mint kiderül, pontosan ismeri a *fertilitas Pannoniae* toposzt: mint írja, a Magyar Királyság termékeny, szerencsés ország volt, most mégis az egyéni ambíciók, a megosztottság miatt a török járma alatt szenved. A magyarok legtragikusabb tévedése szerinte, hogy a magyarok a törököknél keresik a vallásszabadságot („la liberté de conscience, qu’il ne trouve pas parmi nous, même en un tems auquel nous aurions besoin de ses armes”, vagyis „a lelkiismereti szabadságot, amelyet nálunk nem talál, miközben szükségünk lenne fegyvereikre”). E negatívum ismertetése mellett azonban a kereszténység védőbástyája (*avantmur*) toposzt sem hagyja ki.⁴² A Magyarországról szóló, 20. fejezetben a közhely a termékenység toposzával együtt visszatér, és a törököktől remélt vallásszabadságról mondottakat azzal a nyilvánvalóan protestáns szemléletről árulkodó megjegyzéssel egészíti ki Du May, amely szerint a magyarok követelésének a mindenkori uralkodó a jezsuiták nyomása miatt nem engedett.⁴³ Itt a magyar történelmet részletesen tárgyalja, az Árpád-házi királyoktól kezdve. I. Ulászlóról igen röviden szól. Itt mintha ismét Révay narratíváját visszhangozná, hangsúlyozza ugyanis, hogy őt nem a Szent Koronával koronázták meg. Említést tesz a békeszerződés megszegéséről és a várnai csatáról is, ám ezúttal az esemény valláserkölcsei és politikai-etikai értelmezésével adós marad.⁴⁴ A várnai csatát a Törökországról szóló fejezetben is megemlíti, de már csak a Magyarország meghódítását áttekintő kronológia keretében.⁴⁵ Érdekes, hogy az 1663–64-es háborút már egyáltalán nem tárgyalja. Úgy látszik elhomályosította ennek emlékét a Flandriáért vívott francia–holland háború és az azt lezáró 1678–79-es nijmegeni béke, valamint a császár házassága és a trónörökös születése.⁴⁶

Révay recepciójának egy ismert, de eddig pontatlanul leírt aspektusa tárul itt fel. Medgyesi Zsófia feltételezte már, hogy a *Romulidae Cannas...* kezdetű sírverset a

montre à ceux qui ne connoissent pas encore ton Nom, que tu sçais punir ceux qui violent la sainteté des promesses qu’ils ont jurées par ta Divinité.” (Kiemelés az eredetiben. Magyarul: „Azt mondják, hogy amikor Murád látta, mekkora bajban vannak az övéi, előhúzta kebléből a szövetséglevelet, amelyet a magyarokkal kötött, és szemét az égre emelve, megindultan többször is így szólt: *Jézus Krisztus, íme az egyezés, amelyet a keresztények kötöttek velem, amelyre istenségedre esküt tettek, és amelyet belőled csúfolt úzve most megszegnek: most hát, ó Krisztus, ha Isten vagy, mint mondják, kérlek, állj bosszút a Rajtam és rajtad tett gyalázon, és mutasd meg azoknak, akik még nem ismerik nevedet, hogy képes vagy megbüntetni azokat, akik megszegik ígéreteiket, amelyeket istenségedre esküdvé tettek.”)*

⁴² Louis DU MAY, *Le prudent voyageur, contenant la description politique de tous les Etats du monde*, 3 köt. (Genève: Jean Herman Widerhold, 1681) 1: 2e–3e. (A legtöbb európai országot az első kötet tárgyalja. A második kötet témája a Német-római Császárság, míg a harmadik teljes egészében Spanyolországról szól.)

⁴³ DU MAY, *Le prudent voyageur...*, 1: 694–695.

⁴⁴ DU MAY, *Le prudent voyageur...*, 1: 715.

⁴⁵ DU MAY, *Le prudent voyageur...*, 1: 63.

⁴⁶ DU MAY, *Le prudent voyageur...*, 1: 827–830.

koronaőr könyvéből veszi át. Őt nem a Du May-féle szöveg részletes elemzése, hanem egy későbbi könyv, Johann Christoph Beer *Der Hertzogen und Königen in Hungarn* című munkája (Nürnberg: Johann Hoffmann, 1683) vezette nyomra, amely a Nádasdy-mauzóleum rézmetszeteit reprodukálva mutatja be a magyar királyokat, és amely a verset Révayra hivatkozva említi.⁴⁷ Kees Teszelszky a Szent Koronáról szóló könyvében csak az angol változatot ismerteti, azt is Istvánffy Miklós történeti munkájának külföldi recepciójára utalva.⁴⁸ Szentmártoni Szabó felsorolásában megemlíti Du May-t, de csak a sírvers miatt, Révay szempontjából nem vizsgálja a könyvet.⁴⁹ Tóth Gergely pedig a legkorábbi külföldi műnek, amely a *Monarchiát* felhasználja, az 1668-as *Ehrenspegel* című művet tartja, amely Clemens Jäger Habsburg-dinasztia-történetének Sigmund von Birken által készített átdolgozása.⁵⁰ Du May-t alaposan átolvasva azonban egészen biztosak lehetünk abban, hogy Révay volt a közvetlen forrás, mert egy ponton hivatkozik is a koronaőrré és a *De Monarchiára*. „Pierre de Reva” könyvének 5. centúriáját nevezi meg forrásaként, amikor arról ír, hogy III. Frigyes császár és Mátyás király egymás ellen hadakozott, ahelyett, hogy erőforrásaikat közös törökellenes fellépésre fordították volna.⁵¹

Ez a gyors recepció minden bizonnyal az 1663–64-es hadjárat idején megnövekedett külföldi figyelemnek tudható be, de akár meg is nevezhetünk néhány olyan személyt, aki közvetíthette Révay művét a Rajna-vidéki, franciás politikai orientációjú német fejedelemségek és Franciaország felé. Az első jelöltem Wittnyédy István, aki baráti viszonyban volt a hadjárat során Magyarországra érkező francia csapatokkal, amiről fia, Pál *album amicorum*ának francia bejegyzései is tanúskodnak, sőt Wittnyédy másik fia, János, francia versben siratta el korán elhunyt bátyját.⁵² A másik a költő Sigmund von Birken, aki 1664-ben, éppen a háború évében Nürnbergben *Der Donau-Strand* címen útleírást jelentet meg, éppen a háború évében, és akit a magyarországi hadjáratok hírei is élénken foglalkoztattak. Nádasdy Ferencsel való kapcsolatáról a naplója is tanúskodik. Levelezése és diáriuma egyértelműen bizonyítják, hogy ő volt az említett Nádasdy-féle *Mausoleum* német fordítója, amely műnek egyébként is egyik fontos forrása volt Révay. Birken más magyar vonatkozású mű terjesztésében is élen járt, Bethlen János Erdély-története számára verses ajánlást ír, amely végül Johann

⁴⁷ MEDGYESI, „A Janus Pannoniusnak tulajdonított »Romulidae Cannas...«”, 950–952.

⁴⁸ KEES TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Historia pro futuro (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), 151n.

⁴⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Parthenope veszedelme*, doktori disszertáció, 144.

⁵⁰ TÓTH, *Szent István, Szent Korona...*, 64n.

⁵¹ DU MAY, *L'Etat de l'Empire*, 2: 12. fejezet, 29.

⁵² HAUSNER GÁBOR, „A szentgotthárdi csatában részt vett franciák bejegyzései Vitnyédy Pál album amicorumában”, in *„Szentgotthárd – Vasvár 1664”: Háború és béke a XVII. század második felében*, szerk. TÓTH Ferenc és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs (Szentgotthárd: Szentgotthárd Város Önkormányzata, 2004), 46–58; BÍRÓ Péter, „Vitnyédy János francia verse 1663-ból”, *Irodalomtörténet* 68 (1986): 747–753.

Tröster *Polnisches Adlernest* című művébe kerül be; a *Donau-Strand*-ban azonban Németh S. Katalin szerint csak Istvánffy-t idézi egyetlen egyszer, több magyar szerzőt pedig nem használ.⁵³ Azonban mivel Nádasdy finanszírozta a *De monarchia* megjelenését is – elvégre Révay nem más volt neki, mint anyai nagyapja –, elképzelhető, hogy Birken is tudott a két munka szoros tematikus és ideológiai összefüggéséről: a *Mausoleum* ugyanis szintén megemlékezik az önmagát megbosszuló esküszegésről az I. Ulászlóról szóló részben.⁵⁴

Révay gondolatai a többször is újra kiadott Du May-n keresztül még jónéhány évtizedig elérték az érdeklődő francia és német olvasókat. Úgy vélem, egyik művéhez Du May-t olvashatta Christian Weise (1642–1708) zittai iskolarektor és retorikatanár is, számos iskoladráma, komédia és bibliai játék, regény, valamint politikai-történelmi ismereteket népszerűsítő mű szerzője. Weise az állampolgári erények elsajátításában különösen fontosnak tartotta az anyanyelvi nevelést, és ezt akarta szolgálni műveivel is, amelyekben a politikai *prudentia* fogalmának keretében a polgári és az udvari erényeket szorosan együtt tárgyalta.⁵⁵ Többek között egy Machiavellit kigü-

⁵³ NÉMETH S. Katalin, „Sigmund von Birken magyar kapcsolatai”, in NÉMETH S. Katalin, *Magyar dolgokról: Magyar-német kapcsolattörténeti tanulmányok*, Historia Litteraria 31, 133–139 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014). A *Mausoleum* latin eredetijének szerzőjét, valamint német fordítóját Rózsa György azonosította: „A Nádasdy-mausoleum és Nikolaus Avancini”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 466–478; lásd még RÓZSA György, *Magyar történetábrázolás a 17. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 13–80; RÓZSA György kísérőtanulmánya, in *Mausoleum potentissimum ac gloriosissimorum Regni Apostolici et primorum militantis Ungariae ducum*, facsimile, szerk. KŐSZEGHY Péter, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 24 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), kísérőfüzet; R. VÁRKONYI Ágnes, „A *Mausoleum* és Révay Péter művei”, in *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*, szerk. BASICS Beatrix (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005), 61–65; G. ETÉNYI Nóra, „A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy *Mausoleum*”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza és TÓTH István György, *Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek* 2, 121–137 (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2002), 128–131, 135–136. E kutatások óta a Max Niemeyer Verlag többkötetnyi anyagot tett közzé Birken leveleiből, és a költő ezekben is sokszor említi Nádasdyt a *Mausoleummal* való összefüggésben, ezek idézésétől azonban eltekintek.

⁵⁴ KŐSZEGHY, szerk., *Mausoleum potentissimum...*, PP3r.

⁵⁵ Iskoladrámáiról: John LINDBERG, „Höfisch oder gegenhöfisch? Die Dramen Christian Weises in neuer Sicht”, in *Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur. Zweites Jahrestreffen des Internationalen Arbeitskreises für deutsche Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 28. bis 30. August 1976*, hg. Martin BIRCHER und Eberhard MANNACK, *Dokumente des Internationalen Arbeitskreises für deutsche Barockliteratur* 3, 235–255 (Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell & Co. Verlag, 1977); Konradin ZELLER, *Pädagogik und Drama: Untersuchungen zur Schulcomödie Christian Weises* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1980), 54–62; Otto KLEIN, „Christian Weise und sein Abschied von Weißenfels”, in *Poet und Praeceptor: Christian Weise (1642–1708) zum 300. Todestag. 2. Internationales Christian-Weise-Symposium 21–24. Oktober 2008 in Zittau. Tagungsband*, hg. Peter HESSE, 47–74 (Dresden: Neisse Verlag, 2009); Claus-Michael ORT, *Medienwechsel und Selbstreferenz: Christian Weise und die literarische Epistemologie des späten 17. Jahrhunderts*, *Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003); a politikai morállal kapcsolatos didaktikus regényeiről:

nyolc farsangi játék,⁵⁶ valamint néhány kifejezetten francia témájú történelmi dráma is a nevéhez köthető, és ezeknek antimachiavelliánus tendenciája szintén nyilvánvaló. Az egyik Biron marsallról, IV. Henrik kegyvesztett hadvezérééről szól (*Der Fall des frantzösichen Marschalls von Biron*), a másik Conciniről, vagyis Ancre marsallról, Medici Mária miniszteréről, akit az önállósulni vágyó ifjú XIII. Lajos a Louvre hidján államérdekből agyonlövetett (*Der Gestürzte Marggraff von Ancre*).⁵⁷ Ezek az esetek élénken foglalkoztatták a francia közvéleményt, Weise azonban minden bizonnyal a nagy francia abszolutista történetíró, Barthélemy Gramond *Historiae Galliae ab excessu Henrici IV* című latin munkáját használta forrásként.⁵⁸ A franciás műveltség sem lehetett azonban idegen tőle, a Bironról szóló darabban ugyanis a komoly történelmi témát komikus betétek ellenpontozzák, amelyek egyik szereplőjét, aki valószínűleg falstaffi figura, Pantagruelnek hívják ... A várnai csatát *Der kluge Hoffmeister* (Az okos udvarmester) című 1676-os pedagógiai célú értekezésében említi. A mű ajánlása Wilhelm von Roßpothnak, a szász választó titkos tanácsosának szól, célja olyan alapvető történelmi ismereteket összefoglalása, amelyek a honpolgári erények gyakorlásához elengedhetetlenek. A könyvben nincs külön fejezet Magyarországról, de a török elleni háborúkkal sokat foglalkozik a szerző. A várnai csata leírása először Lengyelország történetében kerül elő, a szerző itt egyértelműen elítéli a békeszerződés megszegését.⁵⁹ Az Oszmán Birodalomról szóló fejezetben még egyszer visszatér az eseményre. Az ő verziójában Murád akkor kezd el Krisztushoz fohászzkodni, amikor megpillantja a keresztény sereg zászlaján lévő keresztet.⁶⁰ Ugyanebben a fejezetben az 1663–64-es hadjáratot is tárgyalja és forráshasználatának szempontjából árulkodó lehet, hogy Du May-hez hasonlóan ő is az egész háborút Zrínyi-Újvár építésére vezeti vissza.⁶¹

Gotthardt FRÜHSORGE, *Der politische Körper: Zum Begriff des Politischen im 17. Jahrhundert und in den Romanen Christian Weises* (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1974).

⁵⁶ Christian WEISE, „Bäurischer Machiavellus”, in Christian WEISE, *Sämtliche Werke*, 21 köt., hg. John D. LINDBERG, (Berlin: De Gruyter, 1976), 11:1–159; a dráma egyik színében Machiavellivel egyik legnagyobb bírálója, a hugenotta Innocent Gentillet is vitatkozik (19–25).

⁵⁷ Christian WEISE, „Der Fall des frantzösichen Marschalls von Biron”, in Christian WEISE, *Sämtliche Werke*, hg. John D. LINDBERG, 25 köt., 3:179–411 (Berlin–New York: De Gruyter, 1971); Christian WEISE, „Der Gestürzte Marggraff von Ancre”, in WEISE, *Sämtliche Werke*, 1:1–151, (ennek epilógusában a szerző a gyilkosságért Machivelli politikai tanait kárhoztatja).

⁵⁸ Lásd a kiadó jegyzeteit: WEISE, *Sämtliche Werke*, 1:609.

⁵⁹ Christian WEISE, *Der kluge Hoffmeister, das is, Kurtze und eigentliche Nachricht, wie ein sorgfältiger Hoffmeister seine Untergebenen in den Historien unterrichten [...]* sol (Frankfurt–Leipzig: Ritsch, 1676), 145.

⁶⁰ WEISE, *Der kluge Hoffmeister*, 216–217.

⁶¹ WEISE, *Der kluge Hoffmeister*, 227.

Természetjog és vallásháború

A várnai csata emlékezettörténetének fenti bemutatása időben és térben is túlnyúlt a Zrínyi által ismert források tartományán, azonban a leírtak tükrében még inkább meglátszik Zrínyi gondolatmenetének egyedisége. Az eddigi példák a várnai csata előtt történt esküszegést vagy antimachiavelliánus keretben értelmezik (bizonyítva, hogy az uralkodót is köti az általános morál, vagyis nem szabad államérdekből vagy egyéb megfontolásból megszegnie az adott szót), vagy – az előbbitől természetesen nem függetlenül – az esküszegés nyomán bekövetkező vereséget felekezeti keretben értékelték, vádolva vagy védve a katolikusokat. Zrínyi Miklós interpretációja annyiban különleges, hogy egyrészt túllép a hitszegés vádjának felekezeti elfogódottságoktól sem mentes megvitatásán, másrészt pedig a dolog természetjogi vonatkozását – hogy tudniillik meg kell-e tartani a más vallásúaknak tett ígéreteinket – azzal az általánosabb megfontolással is kiegészíti, amely szerint a vallás nem lehet önmagában *casus belli*.

Zrínyit gyakorlati államférfiként is foglalkoztatta a vallás mint háborús ürügy. A két Rákóczi György Erdélye és a Habsburgok között időnként fellángoló ellentétek, harcok vagy akárcsak a két fél közötti bizalmatlanság gyakran kapott vallásos színezetet, és erre Zrínyinek mint az Erdéllyel szimpatizáló magyar főurak egyekének minden bizonnyal reflektálnia kellett. Klaniczay Tibor kiemeli, hogy az 1650-es évek elején különösen feszült volt a politikai légkör. Lippay György érsek Klaniczay meglátása szerint nyíltan szított az erdélyi protestánsok ellen, és ekkor (egészen pontosan 1651 őszén) történt, hogy Puchheim haditanácsos és komáromi főkapitány tanácsára német csapatokat küldtek a felvidéki várakban, ami érthetően nyugtalanította az erdélyieket.⁶² Ebben a helyzetben II. Rákóczi Györggyel több magyarországi úr is egyetértett, és természetesen köztük találjuk Zrínyit is. Állásfoglalását Rákóczi Zsigmond hercegnek a bátyjához, a fejedelemhez írt, Sárospatakon, 1651. október 31-én kelt leveléből ismerjük, amelyet Klaniczay is idéz.⁶³ Innen tudjuk az Erdély-párt egyes tagjainak névsorát is: Zrínyin kívül Batthyány Ádám, Forgách Ádám, Esterházy László és Szunyogh Gáspár nevére hivatkozik a levél. Egyértelműen megüzenik a fejedelemnek, hogy „soha magyar ellen fegyvert nem fognak”. Amit azonban az Erdély-pártiság javára elfogult Klaniczay nem említ, az az, hogy üzenetük további részében a magyar főurak egy súlyos fenntartást is megfogalmaznak az erdélyi politikával szemben: pusztán az erdélyiek szorult helyzetére való tekintettel szívesen segítenének rajtuk, azonban nem tetszik nekik, hogy az erdélyiek a vallásszabadság ürügyét használják a Habsburgok ellen („csak szintén az religio nevezeti ne forgana fenn”).⁶⁴ Ez a vád már a harmincéves háború végén, I. Rákóczi György

⁶² KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 361–372.

⁶³ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 366.

⁶⁴ SZILÁGYI Sándor, „Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése (Kilenczedik és befejező közlemény)”, *Magyar Történelmi Tár*, 3. sor. 14 (1891): 209–236, 219: „Oda fel, istennek hála, sok jó akaróink vadnak, Bottyáni, Zríni, Forgách Ádám, Esterhas László, Szunyog uram, categorice megizenték ő

magyarországi hadjáratának idején megjelent Esterházy Miklós nádor 1644-es publicisztikai kampányában, amely szerint Rákóczi a vallásos elkötelezettség hangoztatásával privat érdekeit akarta leplezni.⁶⁵ Ráadásul a vallásszabadság ügyében a katolikus oldal is jogosan hánytorgatott fel bizonyos sérelmeket a Rákócziakkal szemben. Ilyen volt a jezsuiták ügye. Az erdélyi országgyűlés 1607-es és 1610-es döntései alapján jezsuita nem tartózkodhatott legálisan Erdélyben, a gyakorlatban azonban sokáig megtűrték őket Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején. II. Rákóczi György regnálása alatt, 1650-ben aztán ismét fellángoltak az ellentétek a jezsuiták Erdélybe való befogadását illetően, majd 1652-ben pedig megszületett a jezsuiták tényleges kiűzését elrendelő törvény is.⁶⁶ Tusor Péter forráskiadása nyomán a „protestánsok ellen szító” Lippayról is árnyaltabb kép bontakozik ki. Kiderül belőle például, hogy az érsek – elődjéhez, Pázmány Péterhez hasonlóan – szeretett volna az erdélyi fejedelemmel bizalmas viszonyt kialakítani, ám ezt éppen az olyan konfliktusok nehezítették meg, mint a jezsuiták ügye.⁶⁷

A vallás ürügyén indított háború kritikája, amelyet a Mátyás-elmélekdedekben olvashatunk, ugyanúgy célba találhatott protestáns oldalon is, mint a katolikus táborban, és ha Zrínyi ezt a fejedelmi tükrét valóban II. Rákóczi Györgynek címezte, ahogyan azt hagyományosan feltételezni szokás, akkor ezt a passzust bizony ő is magára vehette. Akkor is, ha az értekezésben a katolikus klérus elleni kiszólások sokkal markánsabbak. Nehéz lenne Zrínyi Mátyás-elmélekdedeit felekezeti szimpátiák alapján olvasni. Klaniczay abban látta Zrínyi gondolkodói nagyságának egyik bizonyítékát, hogy jezsuitáknál nevelkedett katolikus főúr létére képes volt a várnai csata értelmezésében Pázmánnyal szemben a protestáns Magyarai és Alvinczi álláspontjára helyezkedni.⁶⁸ Zrínyi persze a két protestánszal szemben nem állította, hogy a katolikusok általában véve káromkodók és eszközözők lennének, de Klaniczay észrevételét egy ennél lényegesebb megfontolással is árnyalhatjuk. Zrínyi megfogalmazása már a büntetés jogosságának a hangsúlyozása mellett is utal Isten akaratának kifürkészhetetlenségére – „másképpen értette az Isten” –, ha pedig Zrínyi történelembölcseletének egészét nézzük, akkor rájöhethetünk, hogy álláspontja sokkal közelebb áll Pázmányéhoz, mint a protestánsokéhoz.

f[elsé]gének, soha magyar ellen fegyvert nem fognak; bizony dolog, ha oly állapotok lennének, mint voltak, sokan mindjárt segítségül lennének, látván nyomorúlt mostani állapotokat, csak szintén az religio nevezeti ne forgana fenn, magok mondják, az szabadság in genere papok uralkodása volna az praetextus, hiszem azután, ha egyszer az austriai jugumot kivethetnők nyakokból, az kié az ország volna, az religióval azt cselekedhetni, az mint akarna.”

⁶⁵ KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 33–71.

⁶⁶ KÁRMÁN, *Erdélyi külpolitika...*, 148–157.

⁶⁷ TUSOR Péter, „Bevezetés”, in „*Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...*” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665), kiad. TUSOR Péter, Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae series 2: Collectanea Studiorum et Textum 1, IX–LIV (Budapest: MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat Kiadó, 2015), XXXIII–XXXIV.

⁶⁸ KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 578–579.

Pázmány szerint ugyanis, mint láttuk, nem mindig jelenthető ki, hogy a katonai vereség egyben isteni büntetés is, sőt a jók és a jámborok is szenvedhetnek rövid távú vereséget. Mint a kutatók előtt is ismert, Zrínyi a francia teológus és politikai gondolkodó, Jean de Silhont követi a *Vitéz hadnagy* VI. diskurzusában, amelynek ugyanez a probléma a témája: miért lehetnek szerencsések – legalábbis az isteni akaratot hiába kutató ember szemszögéből – a gonoszok és a hit ellenségei?

A Gondviselés történelmi szerepének bizonytalansága az emberi okosság, a *prudentia* és a pragmatizmus felértékelődését hozza magával, ami annak felismerésével is együtt jár, hogy a pogány ellenséggel szembeni esküszegés nem csak hogy nem erkölcsös, de még csak nem is hasznos. Erről Zrínyi elsősorban francia természetjogi tárgyú értekezésekben olvashatott. Silhon, a *Vitéz hadnagy* egyik legfontosabb forrása külön értekezést szentelt az igazságos háborúnak, amelyet Zrínyi is minden bizonnyal ismert.⁶⁹ Silhon valószínűleg szem előtt tartotta kenyéradójának, Richelieu-nek azt gyakorlatias érvét is, amely szerint már csak a jó hírnév megőrzése végett is ügyelni kell arra, hogy az uralkodó mindig állja a szavát.⁷⁰ A francia szerző egy szövegében még a várnai és a mohácsi csatáról is megemlékezik.⁷¹ A témáról Bonfinin kívül politikai filozófiájának egyik legfontosabb ihletőjénél, Jean Bodinnél is olvashatott, aki *Hat könyv az államról* című értekezésében – a szegedi béke példáját is idézve – egyértelműen leszögezi a természetjogi tézist: még az ellenségnek és a keresztény hit ellenségeinek tett ígéretet is meg kell tartani.⁷² Silhonnak mindennek előtt azonban egy fontos gyakorlati célt kellett szem előtt tartania: azt kellett bizonyítania, hogy Richelieu, a protestáns hatalmak szövetségese és a legkeresztényibb király minisztere, a római egyház bíborosa a La Rochelle-i hugenották ellen nem vallási okokból lépett fel, mint ahogy a katolikus spanyolokkal és a Szentszékkal szemben sem vallási, hanem politikai okokból képviseli gallikán politikáját.

Zrínyi azonban nem olyan következetes szerző, mint az által olvasott államelmélet-írók. Ő sokkal ellentmondásosabb, eklektikusabb gondolkodó. Ez a feszültség

⁶⁹ Zrínyi olasz nyelvű példánya: Jean DE SILHON, *Il ministro di Stato, con il vero uso della politica moderna* [...] parte seconda, ford. Muzio Ziccatta (Venezia: Marco Ginammi, 1644), vö. HAUSNER, KLANICZAY, KOVÁCS, MONOK és ORLOVSZKY, *A Bibliotheca Zriniana...*, 165. sz.

⁷⁰ Françoise HILDESHEIMER, publ., *Testament politique de Richelieu*, Publication pour la Société de l'histoire de France 511 (Genf: Droz, 1995), 260–261.

⁷¹ KLANICZAY, „Zrínyi helye...”, 177; a szóban forgó szöveg Silhon bevezetője Rohan herceg hadtudományi könyvéhez, az általam olvasott kiadásban: [Henri de ROHAN], *Le Parfait capitaine, autrement l'abregé des guerres des Commentaires de Cesar: Augmenté d'un Traicté, De l'interest des princes, & Etats de la Chrestienté* (Paris: Nicolas Le Gras, 1658), 19.

⁷² *Les six livres de la République*, V, 6. Magyarul: Jean BODIN, *Az államról: Válogatás*, ford. MÁTÉ Györgyi, CSÜRÖS Klára, vál. Sz. JÓNÁS Ilona, Politikai gondolkodók (Budapest: Gondolat, 1987), 305. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Silhon Bodintól meríti az államformák, a vérmérsékletek és az eltérő klímák összefüggéséről szóló elméletét is: Jean de SILHON, *Le Ministre d'Etat ou le véritable usage de la politique moderne* (Párizs: Jouxte la copie imprimée, 1661), 142–158.

a Mátyás-elmékedésekben is megjelenik, amelynek egy másik helyén a „pogánynak romlás”-áról mint Isten előtt örvendetes dologról és elfogadható háborús okról beszél, amelynek révén az uralkodó a hozzá méltatlan kontemplatív ájtatosságot – amellyel Zrínyi Mátyás ellenfelét, III. Frigyes császárt jellemzi – a hírnevet szerző nagy tettekre válthatja le.⁷³ A törökök elleni háború vallásos indíttatása nélkül aligha lenne érthető a *Szigeti veszedelem* koncepciója. De még ez az eposz is a pogánynak tett eskü témáját sokrétűen, ellentmondásosságában is szépen ábrázolja. Demirhám és Deli Vid esetéről van szó: Deli Vid ígéretet kap, hogy amíg Demirhámmal párbajozik, a török hadsereg részéről nem érheti bántódás. Természetesen az ígéretet a török tábor megszegi, a párbaj ellehetetlenül, aminek nyomán Deli Vid Demirhámot hitszegéssel, Demirhám Deli Videt gyávasággal vádolja. A párbajt megelőző narrátori kiszólás szerint a török bizony hitszegésre hajlamos, csalárd pogány nép, ám később, a két hős újbóli találkozásakor mégiscsak Demirhám lesz az, aki epikus hőshöz méltó lelki nagysággal először emelkedik felül a kölcsönös vádaskodáson, mielőtt a két hős elindulna közös végzete felé: „Mind ketten chalatkozunk az mi elménkben, / Sem te el nem bujtál, sem én jó hitemben / Chorbát, sem gyalázatot soha nem tettem, / Bujásodat harag mondattya én velem” (XIV, 91).

⁷³ ZRÍNYI, „Mátyás király...”, 187–188.